

התעללות רוחנית: המשגה ראשונית בעקבות קבוצה טיפולית חרדית

ניקול דהאן וציפי לוי

המאמר מציע להמשיג "התעללות רוחנית" כסוג התעללות נוסף לסוגי ההתעללות הנדונים בספרות המקצועית: התעללות פיזית, נפשית, מינית וכלכלית. בעקבות מחקר פעולה משותף ואינטרפרטיבי שנערך בקבוצה טיפולית חרדית בהשתתפות שמונה נשים נפגעות אלימות, הוגדרה "התעללות רוחנית" ככל ניסיון לפגוע בעצמי הרוחני, בחיים הרוחניים, או ברווחה הרוחנית של האישה, על פי שלוש רמות עוצמה: (א) הקטנת הערך הרוחני של האישה, של אמונותיה או של עשייתה הרוחנית; (ב) הגבלת עשייתה הרוחנית; (ג) גרימת עבירה רוחנית. המושג והטיפולוגיה הנלווית לו מוסברים באמצעות דוגמאות שמקורן בחוויות ההתעללות שבתן התנסו הנשים. המשגה זו עשויה להוסיף להבנתנו התיאורטית של תופעת האלימות וההתעללות ולסייע בהתערבויות טיפוליות בקרב נשים נפגעות אלימות.

מילות מפתח: אלימות כלפי נשים, אלימות אינטימית, התעללות רוחנית, מחקר פעולה, נשים חרדיות

מבוא

תופעת האלימות כלפי נשים וההתעללות בהן חוצה גזעים, תרבויות וחברות. תופעה זו הוכחה במשך זמן רב לאורך ההיסטוריה. זה כשלושים שנה היא נחשבת לבעיה חברתית בחברות המערביות כמו באנגליה ובארצות-הברית (Dobash & Dobash, 1992; Dutton, 2006; Gelles, 1979, 1997; Haley & Braun-Haley, 2000; Lundberg-Love & Marmion, 2006; Straus, Gelles, & Steinmetz, 1981) וכן

מאמר דומה פורסם לראשונה ב־Dehan, N., & Levi, Z. (2009). Spiritual abuse: An additional dimension experienced by abused Haredi [ultra-Orthodox] Jewish wives. *Violence Against Women*, 15(11), 1294-1310, ונכלל בין המאמרים שהוצעו לפרסם המאמר הנבחר לשנת 2009 בכתב העת "אלימות כלפי נשים" (*Violence Against Women*).

המחברות מודות על האפשרות להנגיש את המחקר ומצאיו לקהילה המקצועית בישראל.

בישראל (איזיקוביץ ופישמן, 2001; אינס, 1993; גולדבלט ואיזיקוביץ, 1994; זיו, 2002; טייכמן וטייכמן, 1989; לב־ארי ויאירי, 1996; ליברזון, 2005; לקס, 2000; משה, 2004; סקה, 1998; פלד, 1989; שדמי, 2003; שטינר, 1990).

ראשית התיאוריה בנושא האלימות כלפי נשים וההתעללות בהן הייתה ברובה תוצר של מחקר שנעשה בגישה כמותית ובתרבות החברה המערבית. בשני העשורים האחרונים הרחיבו חוקרים קונסטרוקטיביסטים, פנומנולוגים ופמיניסטים את התיאוריה ואתגרו אותה (Borochowitz & Eisikovits, 2002; Buchbinder & Eisikovits, 2003; Eisikovits, 1996; Eisikovits & Buchbinder, 1999; Eisikovits, Goldblatt, & Winstok, 1999; Eisikovits & Winstok, 2001; Peled, Eisikovits, Enosh, & Winstok, 1999; Winstok, 2000; Yllo & Bograd, 1988), ולאחרונה אף העלו את נחיצות העמידה על מורכבות התופעה (Eisikovits, Winstok, Grauwiller, & Mills, 2008) ועל שונותה בקרב אוכלוסיות אתניות מגוונות ובקרב מעמדות שונים (Yllo, 2007). מחקרים איכותניים אחדים הצביעו על ייחודיות התופעה בתרבויות פרטיקולריות ברחבי העולם ועל הצורך להתאים להן את התיאוריה ואת הפרקטיקה (שלהוב־קיבורקיאן, 1994; Badyal, 2003; Bhaumik, 1988; Da Silva, 1990; Fong, 2000; Makofane, 1999; Yip, 1955; McCusky, 1998; Newton, 2000; Sripichyakan, 1999).

המאמר הנוכחי מרחיב את גוף התיאוריה הקיים בתחום האלימות וההתעללות בנשים ובכך גם תורם לפיתוח כישורים רגשי תרבות בפרקטיקה. עד עתה סווגה תופעת ההתעללות בנשים בארבעה סוגים בדרך כלל (Carlson, 2008; Davis, 1995): אלימות פיזית, דוגמת הרמת יד, דחיפה, מכה וחבלה; התעללות נפשית, הגורמת לאישה להרגיש רע, או לחוות את עצמה באופן שלילי; התעללות מינית, כגון קיום יחסים ללא הסכמה, או תוך התייחסות אליה כאובייקט; והתעללות כלכלית, שמשמעותה שליטה על המשאבים, הגורמת לאישה לתלות כלכלית. בעקבות מחקר פעולה משותף ואינטרפרטיבי שנערך בקבוצה טיפולית בהשתתפות שמונה נשים דתיות וחרדיות נפגעות אלימות, נטען במאמר הנוכחי כי יש צורך במושג "התעללות רוחנית", בנוסף למושגים התעללות פיזית, נפשית, מינית וכלכלית, על מנת לתאר כראוי את החוויה של נשים דתיות וחרדיות נפגעות התעללות.

אף שהמושג "התעללות רוחנית" פותח בעקבות מחקר בקרב אוכלוסייה דתית מסוימת, נראה כי אפשר להסתייע בו גם בנוגע לאוכלוסיות אחרות שבעבורן רוחניות היא דרך חיים או מרכיב חשוב בחיים. היות שבתרבות המערבית בת ימינו מתפתחת מגמה מחדשת של עיסוק ברוחניות ובהיפוש אחר משמעות, דומה שהממד הרוחני של ההתעללות עשוי להיות רלוונטי לעבודה סוציאלית ולמקצועות הסיוע במרבית החברות.

המגזר החרדי: תרבות פרטיקולרית המצריכה שירותים רגשי תרבות

התרבות החרדית מעוגנת במסורת שנמשכת יותר משלושת אלפים שנה. היא מדישה שעל כל יהודי להקדיש את חייו לבורא עולם, להתנהג בהתאם להלכה, ולהישמע להוראות של רבנים גדולי הדור. היא מעודדת את יישומם של ערכים חברתיים יהודיים, כגון לימוד תורה, גמילות חסדים ומשפחתיות. היא מאופיינת בבחירתה האידיאולוגית לברל עצמה מן הסביבה כדי לשמר את אורח החיים היהודי המסורתי (פרידמן, 1991; שלהב, 1991; Heilman & Friedman, 1991; Heilman, 1992; Shilhav, 1993).

קהילות חרדיות מפורזות ברחבי העולם. בישראל כולל המגזר החרדי קשת רחבה של זרמים, קבוצות ותתי-קבוצות, ולכל אחד מהם הדגשים תרבותיים ומנהגים אחרים. מגוון ארצות המוצא והוותק בארץ מוסיפים על מורכבות זו. בנוסף על כך, גם יהודים מרקע חילוני, מסורתי או דתי, אשר התחרדו בשלב זה או אחר של חייהם, משתייכים לזרם החרדי. האוכלוסייה החרדית בת זמננו היא הטרוגנית מאוד. עם זאת, אפיוניה התרבותיים והדמוגרפיים בכללותם שונים בהרבה מאלה של שאר האוכלוסייה הישראלית, כגון העדיפות למגורים בריכוזים חרדיים, מסלולי חינוך והכשרה נבדלים, ממוצע גיל נישואין ראשוניים נמוך יותר, מיעוט יחסי הן של רווקים ורווקות בגילים 25–34 והן של גירושין, ילודה גבוהה, יחס הפוך של גברים השייכים ואינם שייכים לכוח העבודה האזרחי והכנסה ממוצעת לנפש נמוכה (גורוביץ וכהן-קסטרו, 2004; סיון וקפלן, 2003).

מסיבות היסטוריות, תרבותיות ופוליטיות, האוכלוסייה החרדית בישראל מסתייגת מאוד מחשיפת בעיותיה הפרטניות והחברתיות בפני שירותי הרווחה המקומיים (דהאן, 2004). עוד טרם קום המדינה העדיפה אוכלוסייה זו, ובתחומים רבים עדיין מעדיפה, להיעזר בסיוע בלתי-פורמלי פנים-קהילתי (Greenberg & Witztum, 1991, 2001). בשנים האחרונות מסתמן שינוי במגמה זו, ויש יותר פתיחות חרדית: מחד גיסא, האוכלוסייה החרדית מכירה יותר מבעבר בחשיבות שיתוף הפעולה עם הרשויות כדי להתמודד טוב יותר עם בעיותיה החברתיות (דהאן, 2004); מאידך גיסא, בעקבות שימת דגש על נושא הרגישות התרבותית במקצועות הסיוע בארצות-הברית ובאנגליה, מכירה מערכת הרווחה הישראלית יותר ויותר בצורך לפתח כישורים מקצועיים רגשי תרבות, ובכלל זה משתדלת יותר לענות על הצרכים התרבותיים הייחודיים של המגזר החרדי (בילו וויצטום, 1994; לשם ורואר-סטריאר 2003; רבין, 1999).

אלימות והתעללות בנשים במגזר החרדי: תחום ידע מתפתח

המודעות לתופעת האלימות וההתעללות בנשים הולכת וגוברת בכלל האוכלוסייה הישראלית (כנסת ישראל, 2006; Eisikovits, Winstok, & Fishman, 2004). החובה

הממלכתית לסייע לנשים נפגעות אלימות וללידהן גרמו לתנופה בהקמת שירותים חברתיים לטיפול באלימות במשפחה בכלל המגזרים של החברה הישראלית, ובכלל זה גם במגזר החרדי. קיומה של תופעת האלימות והתעללות בנשים בחברה החרדית בישראל, אף שעודנה ברובה מוסתרת, מתגלה מהדוחות הרשמיים והקהילתיים של השירותים לנשים נפגעות אלימות במגזר החרדי (Regev, 2007).

למרות ריבוי השירותים הפועלים בתחום האלימות במשפחות חרדיות כיום, עדיין אין מספיק מחקרים הבודקים את התופעה. בארצות-הברית חשפה סקרף (Scarf, 1988) את קיום התופעה בקהילה היהודית האמריקאית; סוויק (Cwik, 1996) גילה שרבנים נתקלים במקרים לא מעטים של התעללות מסוגים שונים וברמות חומרה שונות; הסיס (Hasis, 1996) הציגה מקרה של אישה אורתודוקסית נפגעת אלימות ואת הערכים השונים שייצגו חברי הצוות המקצועי והרבני במרכז הקהילה היהודית; וטברסקי (Twerski, 1996) הוקיע את ההתכחשות לתופעה זו, הרווחת בקהילות הדתיות והחרדיות.

פרישטיק (1990), טברסקי (Twerski, 1996) וגרץ (Graetz, 1998) ניתחו מקורות יהודיים קלאסיים ופסקי הלכה העוסקים באלימות כלפי נשים. שלושתם הצביעו על הפער שבין מחויבותיהם הדתיות של גברים יהודים כלפי נשותיהם לפי ההלכה לבין מצבן של נשים יהודיות נפגעות אלימות. החשיבות של מחקר זה אינה פילוסופית בלבד אלא מעשית, מפני שהמקורות היהודיים הקלאסיים וההלכה היהודית הם חלק בלתי נפרד מחיי היום-יום של חרדים, ומומלץ לשלבם בשיח הטיפולי עמם (בילו וויצטום, 1994).

שטיינמן (2002) ושטיינמן וחאג'יחיא (Steinmetz & Haj-Yahia, 2006) בדקו את גישתם של גברים חרדים ישראלים בנוגע לאלימות כלפי נשים. הם מצאו כי רובם גינו את האלימות כלפי נשים, אם כי חלק קטן מהם, שלרוב התאפיינו בהשכלה נמוכה יותר, בגישה פטריארכלית ובמוצא מזרח תיכוני וצפון-אפריקאי, הצדיקו את האלימות כלפי אישה, לדוגמה, כאשר היא מצביעה בהתמדה על חולשות בעלה, או כאשר היא מחבלת בקידום שידוך הילדים.

פלנט (Palant, 2004) הציגה את התנסותה בניהול המקלט לנשים נפגעות אלימות דתיות-חרדיות בישראל. לצד הקשיים הייחודיים שאיתן מתמודדות הנשים, כמו מרכיבים תרבותיים שיש להבטיח במקלט בשל אורח חייהן, וריבוי האתגרים בשלב השיקום, היא הצביעה בקצרה על כמה צורות התעללות בנשים החרדיות הקשורות לאורח החיים הדתי.

המחקר

שיטת המחקר

המחקר הנוכחי הוא מחקר פעולה משתתף (Participatory Action Research – PAR). הוא נועד לחקור סוגיות ייחודיות ומקומיות המתעוררות בעולם העשייה מתוך שותפות מחקרית עם הנמצאים בזירה הנחקרת. כן עשויים הממצאים לשמש בסיס לפיתוח תיאוריות ומודלים שיכולים לשמש גם בהקשרים אחרים (Willis, 2007); PAR מתאים למטרותיו של מקצוע העבודה הסוציאלית, כגון פיתוח ידע מתוך הפרקטיקה ושינוי הסדר החברתי (Bargal, 2008; Healy, 2001). מחקר מסוג זה מעצם טיבו מחבר את השיח המקצועי המסורתי גם לנושאים אשר פחות נדונו בעבר, ואשר הרלוונטיות שלהם גוברת בשדה העשייה של העבודה הסוציאלית ובחיי לקוחותיה, כגון מיצוי זכויות או עיסוק ברוחניות (Healy, 2005). מחקר פעולה זה הוא אינטרפרטיבי, וכנראה הוא מאופיין בחמש תכונות עיקריות המייחדות אותו (Willis, 2007):

- א) הוא פועל יוצא של שיתוף פעולה בין חוקרים ובין אנשי מקצוע בשדה, הנכונים לפעול יחד בתחומי התיאוריה, העשייה והשיח הפוליטי;
- ב) הוא נטורליסטי, כלומר מתנהל במקום הטבעי של ההתרחשות;
- ג) הוא חותר להבנה תרבותית (phronesis) לצורך עשייה מקצועית (praxis) שמטרתה להקל על סבלם של בני אדם ולקדם את חייהם בצורה יעילה יותר;
- ד) הוא משתף ומעודד את המעורבים בסיטואציה הנחקרת לקחת חלק בתהליך המחקרי;
- ה) הוא מספק מסגרת שבה תיאוריה ופרקטיקה מקיימות יחסי גומלין זו עם זו, ועל כן תורם לצמצום הפערים שבין האקדמיה לבין השדה. חמש התכונות הללו אכן מאפיינות את המחקר הנוכחי ויכוונו את תיאור הליך המחקר.

א. שיתוף פעולה בין חוקרת לבין עובדת סוציאלית
המחקר הנוכחי התבסס על שיתוף פעולה בין חוקרת מן האקדמיה ובין עובדת סוציאלית בשדה (מחברות המאמר). החוקרת מרצה על המגזר החרדי מזה כמעט עשור במוסדות אקדמיים, ולפני המחקר ראינה נשים נפגעות אלימות במגזר החרדי במהלך 2006–2007. לעובדת הסוציאלית 20 שנות ותק בשירותי הרווחה בתחום של נוער בסיכון, ובארבע השנים האחרונות היא משמשת בתפקיד של רכזת תחום האלימות כלפי נשים של אזור צפון של אגף הרווחה בעיריית ירושלים, ומדריכה במסגרתו את העובדות בתחום האלימות משש לשכות האזור. השתיים נפגשו פעמים

אחדות ושוחחו בין השאר על האתגר של רכות תחום האלימות בהנחיית קבוצת הטיפול לנשים נפגעות אלימות מן המגזר החרדי, קבוצה שהקימה לראשונה ובדייק החלה להנחות. שאיפתה לשפר את דרכי ההתערבות הביאו את השתיים לשתף פעולה במיזם מחקר פעולה.

ב. מחקר נטורליסטי

התערבויות קבוצתיות המשלכות רכיבים דינמיים יחד עם גישת ההעצמה נמצאו לרוב יעילות בקרב נשים נפגעות אלימות (גולדבלט ואיזיקוביץ, 1994). אי לכך הן נערכות באופן נרחב בלשכות הרווחה ברחבי הארץ ובירושלים כחלק מהמאמץ של מערכת הרווחה לסייע לנשים נפגעות אלימות. נשים חרדיות נפגעות אלימות נותרו עם זאת באגף הרווחה של עיריית ירושלים בגדר אתגר: לא זו בלבד שרובן ככולן סירבו להשתתף בקבוצות לנשים שאינן חרדיות, אלא שבשל רמת הסודיות הגבוהה במיוחד הנדרשת בעבודה עם האוכלוסייה החרדית, הייתה הנחה בקרב העובדים שבלתי אפשרי להקים קבוצה חרדית, ונשים חרדיות נפגעות אלימות טופלו באופן פרטני בלבד.

גיוס הנשים לקבוצה: אגף הרווחה בירושלים החליט לשקול מחדש הנחה זו, ורכזת תחום האלימות קיבלה על עצמה את המשימה. מתוך קרוב ל-60 נשים חרדיות שהיו מטופלות בשש הלשכות של אזור הצפון, 15 נראו מתאימות לקבוצה מסוג זה בכך שלא היו מבוגרות מדי, מוכנות להכיר במצבן, ובשלות לחשוף את עצמן בפני אחרות. 13 הסכימו להתראיין ולשוחח בנון עם רכזת תחום האלימות; 9 היו נכונות לקחת חלק בקבוצת הטיפול וגם נמצאו מתאימות לכך. הקבוצה גובשה בינואר 2006 ונפגשה 17 פעמים במשך שישה חודשים. 8 נשים השלימו את סדרת המפגשים הקבוצתיים ואף המשיכו בסדרה נוספת של 20 מפגשים.

תיאור המשתתפות: הנשים היו בנות 30-45; מוכרות בלשכות כשנתיים עד עשר שנים; חמש מהן היו נשואות ושלוש פרודות; היחידה שהייתה גרושה נשרה מן הקבוצה אחרי המפגש השני. שתי נשים היו חרדיות מלידה, חמש היו בעלות תשובה, ואחת הייתה דתייה והעדיפה להשתתף בקבוצה החרדית. לכל אחת מהנשים היו 6-12 ילדים. רובן למדו מקצועות הוראה, גנות, או מזכירות, אך לא עבדו מחוץ לביתן כאשר גויסו לקבוצה. במהלך הטיפול הקבוצתי התגרשו שתי נשים, אחת עברה למקלט לנשים, וארבע החלו לעבוד במשרה חלקית. הקבוצות התנהלו בשעות הבוקר ללא ידיעת הבעלים.

ההתערבות הקבוצתית ששימשה מטגרת למחקר: את הקבוצה הנחו רכזת תחום האלימות יחד עם עובדת סוציאלית נוספת. כדי לאפשר לנשים לחשוף את חוויותיהן בחופשיות ובאותנטיות, הועלה נושא הסודיות מייד. כפי שנעשה בקבוצות לנשים נפגעות אלימות בשירותי הרווחה, הן השתמשו בכלי הטיפולי "מעגל כוח ושליטה".

כלי טיפולי זה פיתחו נשים שהשתתפו בקבוצות חינוך במקלט לנשים מוכות בעיר דולות שבמינסוטה (Harne & Radford, 2008; Minnesota Program Development, n.d.; Pence, 1987). כלי טיפולי זה מציג את הכוח והשליטה של הגבר במרכז של מעגל המחולק לשמונה קטגוריות: אלימות פיזית, רגשית, כלכלית, מינית ומילולית, התפרצויות כעס והפחדה, בידוד והפחתת החופש, ושימוש בעליונות גברית. בכך מסייע הכלי לנשים לספר את סיפורי האלימות, מאפשר להן למפות את האלימות המופנית כלפיהן ומעלה את מודעותן לאסטרטגיות שהגבר נוקט כדי להגביר את שליטתו עליהן.

ג. חתירה להבנה תרבותית לצורך עשייה מקצועית יעילה יותר
שאלת המחקר: רכות תחום האלימות נתקלה בתעלומה. הכלי הטיפולי "מעגל כוח ושליטה", אשר עבד היטב בקבוצות קודמות, היה לא מספק בעבודה עם הקבוצה החרדית: סיפורים רבים של הנשים החרדיות אשר תיארו את ההתרחשות האלימה וההתעללות שחוו, לא מצאו בו את מקומם. דומה היה כי הכלי חסר. השאלה שעלתה הייתה: מהי הקטגוריה החסרה כדי להתאים את הכלי לאוכלוסייה החרדית?

איטוף הנתונים וניתוחם: רכות תחום האלימות והחוקרת חברו יחדיו והחלו לחפש מושג ראשוני, אשר ישקף את הפן הייחודי של הסיפורים שלא תאמו את הכלי במתכונתו הרגילה. לצורך כך נרשמו הסיפורים מסוג זה מן הזיכרון, ובהמשך סווגו באמצעות ניתוח תוכן אינדוקטיבי, ובעקבותיו הופקה תמה משותפת וגובשו קטגוריות ניתוח (Flick, 1998; Miles & Huberman, 1994; Patton, 1990). בתהליך זה הוגדר הממד הרוחני של ההתעללות, תחילה כהגדרה כללית, בהמשך חודדה ההגדרה, ולבסוף נבנתה טיפולוגיה של רמות עוצמת ההתעללות.

ד. מחקר משתתף

בנקודה זו הציגו מנחות הקבוצה את המושג החדש לפני הקבוצה החרדית של נשים נפגעות אלימות. הנשים נסערו ומצאו אותו מאיר ומסייע. הן חשו הקלה כאשר בפעם הראשונה הייתה רכות תחום האלימות מסוגלת לקלוט את חווייתן, להצביע על מהותה במילים, ובכך לתקף את רגשותיהן. הנשים אף הוסיפו דוגמאות שהמחישו את המושג על רמותיו. בדרך זו הן חיזקו את חשיבות המושג ואת הרלוונטיות שלו בעבודה עם נשים חרדיות נפגעות אלימות.

ממצאי המחקר, שהם פרי העבודה עם הקבוצה, חזרו אל הקבוצה. הנשים הרגישו שותפות בהמשגת ידע תיאורטי אשר צמח מתוך החוויה שלהן. הן חשו שהן תורמות לידע של אנשי המקצוע, ואלה יוכלו מעתה להתייחס לייחוד שלהן. הן התחזקו מכך שקולן נשמע ושהן העבירו את המסר שהסבל שלהן ייחודי. ההכרה בפגיעה הרוחנית

ואבחנת טבעה סיפקו להן בסיס שעליו יכלו למקם טוב יותר את מצבן הרוחני, והן החלו לקדם את עצמן מחדש גם במישור הזה, לשביעות רצונן.

ה. פרקטיקה ותיאוריה מקיימות יחסי גומלין מחקר פעולה משותף הוא תהליך ספירלי מתמשך, שראשיתו בתכנון, המשכו בעשייה (התערבות), הערכת תוצאות העשייה, חשיבה ותכנון מחדש ושוב עשייה, וחזור חלילה. מחזור זה מתנהל על פי מסוגלות השותפים להשתמש בנתונים ובמצאים, ולהמשיך ולפתח את התיאוריה ואת הפרקטיקה (Reason & Bradbury, 2008). התובנות שהופקו מהמחקר יושמו גם הם בעשייה המקצועית של האגף: התובנות והליך המחקר הוצגו בפני ההנהלות של ארגונים חרדיים כדוגמה לידע ולפרקטיקה דגישי תרבות, שצמחו מעבודת הלשכות עם נשים חרדיות, וסייעו לחזק את האמון שלהן במערכת הרווחה; הממד הרוחני של האלימות והטיפולוגיה של רמות העוצמה שלה הפכו לחלק בלתי נפרד מהתערבות בלשכות אזור צפון. הנושא הופץ במסגרות אקדמיות, כגון הוראה, כנסים ומאמרים.

ממצאים

לפני הצגת הממצאים, מן הראוי להגדיר את המושג רוחניות ולתאר את המקום המרכזי שהרוחניות תופסת באורח החיים החרדי. רוחניות מתייחסת באופן רחב לצורך האנושי לחפש אחר משמעות וקשר טרנסנדנטלי (Canda, 1989, 1997; Sherwood, Wolfer & Scales, 2002). היא כוללת את המחשבות, הרגשות וההתנהגויות של אדם אשר עסוק בקשר עם ישות מעבר לעולם הגשמי (Sherwood et al., 2002). רוחניות יכולה להיות קשורה לדת, אך לא בהכרח, מפני שהמושגים של משמעות וחיבור טרנסצנדנטלי הם כוללים דיים כדי לספק בסיס לתקשורת בקרב בעלי מגוון רחב של אמונות ותפיסות עולם, ובכללם אתאיסטים (Canda, 1997; Sherwood, 1998, in Sherwood et al., 2002).

רוחניות היא חלק בלתי נפרד מחייהם של נשים וגברים חרדים, מפני שבעיניהם היהדות אינה רק אמונה פילוסופית, אלא בעיקר מחויבות מעשית למצוות רבות, מהן "עשה", כגון תפילה או כיבוד הורים, מהן "לא תעשה", כגון ההימנעות מגניבה, רצח, או קנאה; מהן בין אדם למקום, כגון צומות, חגים ושמירת שבת, ומהן המכוונות את ההתנהגות בין אדם לחברו (Carmell, 1991; Roth, 2007). יתרה מזו, כל פעילות, כולל המשימות הגשמיות ביותר כגון אכילה, בישול, ואף יחסי מין, צריכה להיעשות בהתאם להנחיות הלכתיות ומתוך רצון לעשות את רצון הבורא

(Pliskin, 1983). כל סטייה מהוראות ההלכה יכולה להיות גורם לדאגה מצפונית אצל המחויבים לה.

התעללות רוחנית: המושג והטיפולוגיה

המונח "spiritual abuse" (התעללות רוחנית) שימש לאחרונה בספרות המקצועית במשמעות של שימוש לרעה בכוח בהקשר רוחני, כמו במסגרת כת או בידי נושא תפקיד רוחני (Langone, 1993; Masis, 2004; Wang, 2007; Wehr, 2000). במאמר זה, לעומת זאת, אנו מציעות להשתמש במושג "התעללות רוחנית" כדי להצביע על סוג שונה של התעללות, הנבדל מהתעללות בעלת פן פיזי, מיני, פסיכולוגי וכלכלי. ההבחנה בסוג זה עלתה מתוך ניתוח סיפורי הנשים בקבוצה לנשים חרדיות נפגעות אלימות. התעללות רוחנית יכולה להיות מוגדרת בצורה ראשונית ככל ניסיון לפגוע בעצמי הרוחני, בחיים הרוחניים, או ברווחה הרוחנית של הנפגע. מיון הסיפורים הביא לבניית טיפולוגיה בת שלוש רמות עוצמה וחומרה אפשריות של התעללות רוחנית: (א) להקטין את הערך הרוחני של האישה, של אמונותיה או של עשייתה הרוחנית; (ב) למנוע או להגביל את עשייתה הרוחנית; (ג) לגרום לה לעבור על ציוויים או איסורים רוחניים. היות שלאישה נפגעת אלימות יכולה הרוחניות לשמש אמצעי חשוב, ואולי עיקרי, בהקניית משמעות לחיים שמבחינה אחרת הם בגדר תוהו ובוהו, דומה כי פגיעה ברובד הרוחני של חיה משמעותה פגיעה ברווחתה ואף בזהותה. הדבר יודגם באמצעות שלוש הדוגמאות דלהלן, שכל אחת מהן ממחישה רמה אחרת של הטיפולוגיה.

דוגמה ראשונה: תפילה היא דרך להתקרב לבורא עולם ולהיות בקשר אתו, ובכך היא חוויה רוחנית מאוד בסיסית (Feldbrand, 2003). אחת הנשים סיפרה לקבוצה שבעלה היה מזלזל בתפילותיה כל פעם מחדש, והיה אומר: "אין כל ערך לתפילתך", "תפילתך היא תפילת תועבה"; "כבדי את בעלך קודם ואחר כך תהיי ראויה להתפלל". דברי הבעל פגעו באישה וגרמו לה תחושה שלילית כלפי עצמה. אבל בהקטנת התפילה היה הרבה מעבר לפגיעה וגשית: באומרו "אין כל ערך לתפילתך", פגם הבעל בסיפוק שאשתו יכלה להרגיש באמצעות התפילה. הוא קלקל את חווייתה הרוחנית ופגע בעצמי הרוחני שלה: הוא פגע בה רוחנית.

דוגמה שנייה: ההלכה היהודית ממליצה לאפות חלות ביום שישי לכבוד שבת, ולרבים אפיה זו תורמת להשראת אוירה של "בית יהודי". "הפרשת חלה" מן העיסה, כאשר זו מכילה כמות קמה מספקת, היא אחת משלוש המצוות שניתנו במיוחד לנשים. לפעולה זו משמעותיות וסגולות רבות: צבירת זכויות לעולם הבא, תיקון החטא של חווה, מקור לברכה ולהתחדשות, אמצעי לכפרה, והגברת הסיכוי

לקבל מענה חיובי על בקשות (Silbiger, 2000). אישה אחת סיפרה שבעלה לא היה מוכן לאפשר לה לקנות קמח ושמרים לאפיית חלות, גם כאשר הפצירה באומרה שהיא רוצה לקיים מצוות הפרשת חלה: "לאפות, זה בזבוז זמן", היה טוען, "בגלל זה מכניסים שבת מאוחר", "את צריכה קודם לסיים דברים דחופים הרבה יותר", וכהנה. באחת הפעמים שבהן העזה להמרות את פיו ואפתה חלות, הוא טרז לקנות בעצמו חלות קנויות ובצע ובירך רק עליהן. במונעו מאשתו לקנות את המוצרים הנדרשים לאפייה, לאפות ולהפריש חלה, הבעל לא זו בלבד ששלט בהוצאותיה והפחית מערכה כעקרת בית, כלומר פגע בה כלכלית ורגשית, אלא אף שלל ממנה את השמחה והטיפוק שבעשייה רוחנית זו ובתוצאותיה. בצמצום החיים הרוחניים של אשתו, הגבלת התפתחותה הרוחנית, ומניעת המימוש העצמי הרוחני, הבעל פגע בה רוחנית.

דוגמה שלישית: לפי ההלכה, אישה בזמן המחזור היא בגדר "נידה", ואסורה לבעלה עד אשר היא סופרת שבעה ימים נקיים ללא כל סימן של דימום וטובלת במקווה טהרה. גם מצוות טבילה היא אחת משלוש המצוות שניתנו במיוחד לנשים. האיסור על בעילת נידה הוא אחד מן החמורים ביותר. עונשו "כרת", מושג שיש לו משמעויות רבות, כגון מוות מוקדם של עובר העבירה, מות ילדיו, או דחייה מכלל ישראל בעולם הזה או בעולם הבא. אחת הנשים סיפרה בקבוצה כיצד בעלה כפה עליה יחסי מין כהיותה נידה. היא תיארה איך הרגישה בויה, מלאת אשמה ובלתי נסבלת בעיני עצמה, ואיך חשה רחוקה מבורא עולם ולא ראויה לאהבתו. מבחינת ההלכה, האישה לא נתשבת אשמה, אלא "אנוסה"; היא הייתה הנפגעת ולא העבריינית. אונס של בעל את אשתו בתקופה מותרת, שהוא איסור הלכתי במפני עצמו, כרוך בפגיעה מינית. אולם, אונס של בעל את אשתו בתקופה אסורה, בהיותו עבירה הלכתית חמורה ביותר, הוא אקט שלילי ביותר מבחינה רוחנית. אי לכך הוא גרם לאישה סבל רוחני עמוק, פגע בתפיסתה את עצמה כאישה שומרת הלכה, חיבל בקשר שלה עם בורא עולם, ופגם בתחושת היושרה הרוחנית הפנימית שלה. מעשה זה של הבעל היה מקרה קיצוני של התעללות רוחנית.

הכרה חברתית בתופעת ההתעללות הרוחנית

אפשר היה לכאורה להתייחס לכל המקרים המתוארים לעיל כאל מקרים של התעללות פיזית, נפשית (רגשית וקוגניטיבית), מינית, או כלכלית, אבל אלו לא היו משקפים את הממד הרוחני של ההתעללות ושל סבל האישה. בדרך דומה, לא היה הולם לראות בטיפורה של אחת הנשים מן הקבוצה, שתיארה כיצד בעלה היה מתהלך בחדר נקי לפסח ובכוונה תחילה אוכל בו חמץ, כדי לגרום לה לנקות את החדר

שוב ושוב, מקרה של התעללות פיזית או נפשית בלבד. הן הפחד של האישה לעבור על הלאו הכפול של "לא יראה" [שמות יג ז] ולא ימצא" [שמות יב יט] חמץ במשך שבעת ימי החג, והן החומרה של אלימות הבעל, הפועל כדי להביא את האישה לעבור עבירה שעונשה "כרת" כמו במקרה של ביאת נידה, ניתנים להבנה ולשיקוף מהותי רק כאשר האירוע מסווג בקטגוריה של התעללות רוחנית מן הרמה השלישית. בכל המקרים הללו, לא רק העצמי הנפשי של הנשים נפגע, אלא בעיקר העצמי הרוחני שלהן, חווייתן הרוחנית וקשרן הטרונסצנדנטלי, מעבר לרובד האישי והחברתי.

נראה כי היכולת להבחין בין המרכיבים הנפשיים לבין המרכיבים הרוחניים של האלימות תלויה בהכרה בקיומו של ממד רוחני בחיי בני אדם. במילים אחרות, חוקר או מטפל שאין לו תפיסה או תחושה של רוחניות עלול לראות בהתעללות הרוחנית התעללות נפשית בגוון תרבותי. אמנם, אף שהתעללות רוחנית יכולה להיות משולבת בהתעללות פיזית, נפשית, מינית או כלכלית, הממד הרוחני שבו מתבצעת ההתעללות הרוחנית מצביע על סוג מהותי בפני עצמו של התעללות שחוות הנשים החרדיות, ובמקרים רבים הגורם העיקרי בתוויותיהן. תפיסת האישה את החוויה היא זו שקובעת את עוצמת ההתעללות, ועם זאת, ידיעת ההלכה מסייעת להבין חוויה זו ולסווג את האירועים לפי הקטגוריות של התעללות רוחנית, ובעיקר להבחין בין הרמה השנייה (הגבלת העשייה הרוחנית) והשלישית (הכאה לידי עבירה רוחנית) של עוצמתה. אם כן, הרגישות לסוג זה של התעללות, והרגישות לדקויות תרבותיות, דתיות ורוחניות הן מרכיב חשוב של כישורים רגשי תרבות ורגשי רוחניות (בן דוד, 1999; Nagai, 2008).

כל סוגי האלימות וההתעללות באישה פוגעים ברגשותיה. האבחנה המושגית ביניהם חשובה ביותר להתערבות יעילה. כאשר בעל אלים משתמש בעולם החוויות הרוחניות של אשתו והתחברותה לישות על-אנושית כדי לפגוע בה, וכאשר הנזק אינו מתרחש ברמה בין-אישית אלא טרונסצנדנטלית, המוקד העיקרי של האלימות הוא רוחני. סיפורי הנשים הצביעו על טבלן הרוחני ועל ערעור מקומן הדתי והרוחני בעקבות ההתעללות. הסיפורים מעלים כי התעללות רוחנית מסכנת לא רק את חייה הרוחניים של האישה ואת רוחתה הרוחנית, אלא גם את העצמי הרוחני שלה.

לקראת הגדרה מדויקת יותר של התעללות רוחנית

הדוגמאות שהובאו לעיל נבחרו מתוך סיפורים רבים שאפשר היה לסווגם כהתעללות רוחנית. מלבד הקטנת ערך התפילה, היו בעלים אשר האשימו את נשותיהן בדתיות יתר, או בדתיות לא מספקת, או בבורות דתית בכתובים היהודיים, או בהבנה לקויה של ההלכה היהודית. בנוסף למניעת אפיית חלות והפרשת חלה, היו בעלים אשר מנעו

מנשותיהם מלהשתתף בתפילות חשובות בבית הכנסת, או לקחת חלק בשיעורי תורה. הדלקת נרות שבת, נרות חנוכה, או נרות לעילוי נשמתם של צדיקים או של בני משפחה שנפטרו זה מכבר הייתה לעתים עילה ללעג ולזלזול. היו בעלים אשר כיבו את הנרות לאתר הדלקתם, או מנעו מראש בכוח את הדלקתם. היו שלא הכלילו את נשותיהם בטקסי הדלקה, קידוש או הבדלה.

כדי להגיע להגדרה מדויקת יותר נדרש כנראה להוסיף להגדרה הראשונית של ההתעללות הרוחנית, כפי שהוצגה לעיל, לפחות עוד שני מרכיבים קריטיים הנדונים בספרות המקצועית: הכוונה שבבסיס ההתעללות ותדירות ההתרחשות. אם ההתעללות הרוחנית נועדה להגביר את שליטת הבעל באשתו, אפשר להכין אותה טוב יותר כדפוס התנהגות וכתהליך מתמשך לאורך זמן, ולא רק כאירוע חד-פעמי, או כנושא אחד ממוקד שלגביו חלוקים בני הזוג.

אם כך, התעללות רוחנית יכולה להיות מוגדרת כפגיעה מכוונת חוזרת ונשנית בחיים הרוחניים, בעצמי הרוחני או ברווחה הרוחנית של האישה, באמצעות הקטנת ערכה, הגבלתה או אילוצה ללכת נגד מצפונה הרוחני, המביאים לירידה בדימויה העצמי הרוחני, לרגשות אשמה, או לשיבוש הקשר הטרונסנדנטלי.

דיון

"התעללות רוחנית" או "התעללות דתית-רוחנית"

כאשר חיפשנו מושג אשר ישקף את החוויה הפרטיקולרית של הנשים בקבוצה, התלבטנו בין "התעללות רוחנית" גרידא ובין "התעללות דתית-רוחנית". נראה כי יש מקום להבהיר את בחירתנו. בחזרנו כמושג של "התעללות רוחנית" בשל שלוש סיבות: ראשית, הוא מכליל בתוכו התעללות רוחנית שאינה דתית; שנית, הוא משקף טוב יותר את חוויית ההתעללות – לא המעשים הדתיים הם הסיבה לסבל, אלא המשמעויות הטרונסנדנטליות המוקנות להם; שלישית, הוא תואם טוב יותר את גישת האדם השלם, המכירה בעצמי הרוחני מעבר לגוף ונפש (רגש ואינטלקט). בחוויית ההתעללות של הנשים החרדיות, דת [יהדות] ורוחניות קשורות זו לזו קשר עמוק והדוק, ועם זאת, הערך של העשייה הדתית של האישה אינו תלוי בהערכת הבעל ובעמדתו. הסבל שהאישה חווה בשל אי-קיומה של מצווה וולונטרית קשורה לסובייקטיביות שלה. האשמה שהיא חשה לאחר שנאנסה לעבור על מצוות עשה או לא תעשה אינה מעוגנת בהלכה; זו רואה בה "אנוסה" ומשחררת אותה מכל אחריות למעשה. אם כך, גם בהקשר החרדי, שבו הרוחניות משולבת בעשייה דתית, הרוחניות

היא החשובה. יתר על כן, בהתמקדות במהות הרוחנית של ההתעללות מתוך השמטת המרכיב הדתי, יש יתרון בהרחבת השימוש במושג "התעללות רוחנית" להקשרים תרבותיים נרחבים.

התעללות רוחנית ומגדר

המושג התעללות רוחנית צמח מתוך תווייתן של נשים נפגעות אלימות. בספרות המקצועית חוזרת השאלה: האם האידיאולוגיה הפטריארכלית היא גורם לאלימות כלפי נשים (Haj-Yahia, 2003, 2005), או שמא אידיאולוגיה זו היא כלי המשמש גברים הסובלים מהפרעה פסיכופתולוגית להצדיק את האלימות (Dutton, 1995). בנוגע להתעללות רוחנית בהקשר החרדי, הסוגיה מתעוררת בצורה דומה: האם יש קשר בין ההתעללות הרוחנית לבין ההיררכיה שבה הגבר במקום עליון מבחינת המחויבות הדתית והידע הדתי ומגמת היהדות לפטור נשים ממצוות שהזמן גרמן כדי שיוכלו להתמסר טוב יותר לתפקידיהן הביתיים (El-Or, 1993)? באיזו מידה אי השוויון וההבדלים המגדריים, כפי שהם מופיעים במקורות היהודיים ובאורח החיים בחברה החרדית, מספקים קרקע פורייה לאלימות כלפי נשים (Cwik, 1995)? באיזו מידה שאלות אלו נובעות מן הגטייה האקדמית לראות את מקור האלימות הקיימת בקרב אוכלוסיות אתניות בתרבויות עצמן, לחזק את הסטריאוטיפים התרבותיים, ולהתעלם מן העובדה כי האלימות אינה מתרחשת בכל הבתים המתנהלים על בסיס ערכים מסורתיים (Marmion & Faulkner, 2006)? האם בעיות אישיות והפרעות נפשיות קשורות לאלימות ככלל ולהתעללות רוחנית בפרט? יש צורך במחקר אמפירי אשר יתמקד בשאלות הללו. כצעד ראשון, חיבורים שכתבו נשים חרדיות על חוויותיהן הרוחניות ועל סוגיות מגדריות (Heller, 2000; Kornbluth & Kornbluth, 2000; Slonim, 2008) יכולים לסייע לחקר המגדר, הרוחניות וההתעללות הרוחנית בנשים בהקשר של השקפות ואורח חיים חרדיים.

על התעללות רוחנית בנשים בהקשר לשכות הרווחה

בקבוצה החרדית היו עניינים רוחניים מרכזיים ומהותיים לחיי הנשים, וההתעללות הרוחנית נדונה בפתירות. העובדה כי רוב הנשים החרדיות נפגעות האלימות, בקבוצה החרדית ובכלל, המטופלות בשירותי הרווחה, הן בעלות תשובה, מעלה את השאלה אם אלימות כלפי נשים היא אכן שכיחה יותר בקרב אוכלוסייה זו, או שמא בעלות תשובה פונות לשירותי הרווחה ביתר קלות מאשר נשים חרדיות מבית. בכל מקרה, חשוב לחקור את הסיבות לפער זה, ולהשוות את חוויות האלימות, כולל ההתעללות הרוחנית, גם בקרב שתי התרבויות אלה.

לפני הקמת הקבוצה החרדית נהגו נשים דתיות להשתתף בקבוצות הכלליות יחד עם נשים לא דתיות, והממד הרוחני של האלימות לא עלה. עם זאת התברר, כי מושג ההתעללות הרוחנית היה רלוונטי וחשוב גם לאישה הדתית שהשתתפה בקבוצה החרדית. תופעה דומה קרתה כאשר במהלך תוכנית הכשרה לנשים חרדיות, שבה השתתפו כמה נשים דתיות לא-חרדיות בגין סיבות בירוקרטיות גרידא, הן דיווחו כי לא היו מעלות את הנושאים הדתיים בתוכנית רגילה, אבל בדיעבד הן מאוד שמחו להיות חלק מן השיח הזה (דהאן, 2004). הממד הרוחני של האלימות נראה, אם כן, שימושי גם בעבודה עם נשים דתיות לא-חרדיות. דומה שחשוב לחקור את ההתעללות הרוחנית בקרב אוכלוסיות אחרות המגיעות ללשכות הרווחה, ממסורתיות ועד אתאיסטיות, ולבחון את הרלוונטיות של המושג בעבודה איתן.

על הרלוונטיות של ההתעללות הרוחנית בהקשרים תרבותיים נוספים

בחיפוש אחר מחקרים שעשו שימוש במושג "התעללות רוחנית", מצאנו לאחרונה שני מחקרים אשר מחזקים את ממצאי המחקר הנוכחי ותומכים ברלוונטיות שלהם עבור מטפלים ונשים נפגעות אלימות בהקשרים תרבותיים אחרים. המחקר הראשון מנתח את סיפורי ההישרדות של שבע נשים נפגעות אלימות בפילנד. מתוך תיאור קצר של סוגי האלימות שחוו הנשים, מביא דוח המחקר במשפט בודד כי ההתעללות הרוחנית הייתה כרוכה במניעת הנשים מלהגיע לכנסייה או לקרוא ספרות רוחנית (Flinck, Paavilainen, & Astedt-Kurki, 2005, p. 137). תיאור זה מתאים לרמה השנייה המוגדרת במאמר הנוכחי (הגבלת העשייה). המחקר השני ביקש לחזק את הכישורים התרבותיים בהתמודדות עם אלימות ביתית בקרב קהילות דתיות אפרו-אמריקאיות. המחקר מצא כי הנשים הביעו את תחושת הצורך להגדיר הגדרה מכלילה של התעללות רוחנית ולפרט את הדרכים שבהן היא יכולה להתרחש (Bent-Goodley & Fowler, 2008). ממצא זה מאשש את הערך שיש בהמשגה של התעללות רוחנית וטיפולוגיה של רמות חומרה כאמצעי לסייע הן לנשים והן למטפלים להתמודד עם סוג זה של התעללות. שני המחקרים מאששים את ממצאי המחקר הנוכחי ומצביעים על הצורך לבדוק את הרלוונטיות ואת מידת ההתאמה של הגדרתנו ושל הטיפולוגיה המוצעת בהקשרים דתיים ותרבותיים אחרים.

יישומי ההמשגה בתחומי הפרקטיקה והרווחה החברתית

מגבלות המחקר כרוכות בהומוגניות התרבותית של הקבוצה הנחקרת, המספר הקטן של הנשים שלקחו בה חלק והמספר המצומצם של הסיפורים שנותחו. עם זאת,

המחקר העלה שהמשגה זו הייתה חשובה בעבודה עם נשים חרדיות נפגעות אלימות, וכנראה עשויה להיות משמעותית גם בהקשרים תרבותיים נוספים. להמשגת ההתעללות הרוחנית על רמותיה יש כמה השלכות על עבודה סוציאלית, על החברה ועל רווחתה: ראשית, המשגה המוצעת מרחיבה את גוף התיאוריה הקשור לתחום ההתעללות, בכך שהיא מגלה פן נוסף של ביטוייה כלפי נשים. היא מזמינה מחקרים נוספים אשר יאשרו או יאתגרו את הממצאים. המשגה הנומינלית של התעללות רוחנית כסוג נוסף של התעללות מעוררת את הצורך להציע לה הגדרה אופרציונלית ולפתח כלי מחקר המודד את מידת הפגיעה מהתעללות רוחנית, כפי שנעשה לאחרונה בנוגע להתעללות כלכלית (Adams, Sullivan, Bybee, & Greeson, 2008). נוסף על כך, המשגת ההתעללות הרוחנית פותחת להכללת הממד הרוחני בניתוח היחסים בין בני זוג, בין הורים לילדיהם, ובין ילדים להורים קשישים.

המשגה מספקת כלי טיפולי שיכול להיות שימושי בשיפור ההתערבות בשירותים החברתיים, בכך שהיא תורמת לפיתוח הכישורים המקצועיים רגישי התרבות ורגישי הרוחניות של מטפלים: היא מאפשרת לתקף טוב יותר את חווייתן ואת סבלן של הנשים במהלך השיח הטיפולי, ויש בהמשגת החוויה, תיקופה והבנתה אפקט תרפויטי. מלבד התיקוף, היא מאפשרת לתכנן התמודדות ממוקדת יותר וקולעת יותר עם סוג זה של התעללות, כמו העצמת הנשים במישור הרוחני לצורך מועור השפעותיה השליליות של ההתעללות עליהן.

באשר להתערבות המערכתית למיגור התופעה, דומה כי המשגה תורמת להגברת המודעות למרכיבי ההתעללות הרוחנית בקרב הנתקלים בתופעה, כלומר אנשי המקצוע, אנשי המפתח בקהילות, והאוכלוסיות הבאות במגע ישיר או עקיף עם סוג זה של התעללות. היא מעודדת אותם להיות ערים לעובדה שרוחניות יכולה להיות מקור לטיפוק ולהתפתחות, אבל גם לפגיעות ולמצוקה. הגברת המודעות היא חלק מהותי ובסיסי להתערבויות סוציאליות בדרגות השונות של מניעה. היכולת לתאר ולאבחן הופכת תופעה נעלמת מן העין ומן השיח לתופעה גלויה יותר, שאפשר להצביע עליה, לעסוק בה, ולהעלות אותה על סדר היום החברתי.

מקורות

- אייקוביץ, צ. ופישמן, ג. (2001). הערכת שביעות רצון של נשים מהטיפול באלימות במשפחה. אוניברסיטת חיפה, מרכז מינרורה לחקר הנוער.
- אינס, א. (1993). עמדות ותגובות חברתיות של עובדים סוציאליים ושוטרים כלפי אלימות נגד נשים בישראל. עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה.

ניקול דהאן וציפי לוי

- בילר, י. וויצטום, א. (1994). רגישות תרבותית בטיפול – קווי הנתיחה לעבודה עם מטופלים חרדים. שיחות, ח(2), 114–119.
- בן דוד, ע. (1999). טיפול רגיש תרבות. בתוך ק. רבין (עורכת), להיות שונה בישראל: מוצא עדתי ומין בטיפול בישראל (עמ' 273–282). תל-אביב: רמות – אוניברסיטת תל-אביב.
- גל, נ. (2003). אלימות נגד נשים: נורמה או סטייה. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גולדבלט, ב. ואיווקוביץ, צ. (1994). אלימות במשפחה: לקראת התערבות רב תחומית – דגם טיפולי. היחידה לחקר טיפול ומניעת אלימות במשפחה, לניי חיפה.
- גורוביץ, נ. וכהן-קסטרו, א. (2004). החרדים: תפרושת גאוגרפית ומאפיינים דמוגרפיים, חברתיים וכלכליים של האוכלוסייה החרדית בישראל, 1996–2001. סדרת ניירות עבודה מס' 5. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- דהאן, נ. (2004). מפגש בין-תרבותי: תכנית ניסיונית של האוניברסיטה העברית להכשרת נשים חרדיות לעבודה סוציאלית. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- זיו, א. (2002). פוליטיקה של אלימות נגד נשים. חברה ורווחה, כב(4), 417–432.
- טייכמן, מ. וטייכמן, י. (1989). אלימות בין בני זוג – יחסים בין אישיים ושליטה על משאבים. חברה ורווחה, י(2), 95–109.
- כנסת ישראל (2006). הישיבה הרביעית של הכנסת ה-17. 26 אפריל 2006. ירושלים.
http://www.knesset.gov.il/plenum/data/01001106.doc#_Toc135034776
- לב-ארי, ר. ויאירי, ד. (1996). אסור להרים ידיים: נשים מוכות בישראל. רמת-גן: קשת.
- ליברון, מ. (2005). תפיסות חומרה של עבירות אלימות נגד נשים: השוואה בין בעלי עמדות פטריארכאליות נמוכות בישראל. עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה.
- לקס, ח. (2000). נשים מוכות: דימוי עצמי ואימות בעיני עצמן. עבודת מוסמך. האוניברסיטה העברית בירושלים.
- לשם, א. ורואר-סטריאר, ד. (עורכים) (2003). שונות תרבותית כאתגר לשירותי אנוש. ירושלים: מאגנס משה, א. (2004). החוויה של המטפלת בנשים מוכות. אוניברסיטת תל-אביב.
- סקה, נ. (1998). עמדות הציבור כלפי נשים מוכות. עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה.
- סיון, ע. וקפלן, ק. (עורכים) (2003). חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה? ירושלים: מכון ון-ליר.
- פלד, ע. (1989). זוגיות בצל אלימות: מדוע וכיצד הן נשארות? עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה.
- פרידמן, מ. (1991). החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- פרישטיק, מ. (1990). אלימות כלפי נשים ביהדות. חברה ורווחה, יא(1), 26–44.
- רבין, ק. (עורכת). (1999). להיות שונה בישראל: מוצא עדתי ומין בטיפול בישראל. תל-אביב: רמות.
- שדמי, א. (2003). לקראת תפיסה אחת של אלימות גברים נגד נשים: אחריות החברה והמדינה. ביטחון סוציאלי, 64, 5–44.
- שטיינר, י. (1990). נשים מוכות: צרכים ודימוי. תל-אביב: ברירות.
- שטיינמן, ס. (2002). עמדותיו של ציבור הגברים במגור החרדי בארץ כלפי בעיית האלימות של בעלים נגד נשותיהם. עבודת מוסמך, אוניברסיטה העברית בירושלים.
- שלהב, י. (1991). עיירה בכרך: גיאוגרפיה של התבדלות והשלמה. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- שלהוב-קיבורקיאן, נ. (1994). תופעת נשים מוכות במשפחה הפלסטינית: תפיסה ומדיניות חברתית כלפי נשים מוכות בחברה הפלסטינית במזרח ירושלים. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. האוניברסיטה העברית בירושלים.
- Adams, A. E., Sullivan, C. M., Bybee, D., & Greeson, M. R. (2008). Development of the scale of economic abuse. *Violence Against Women*, 14, 563–588.
- Badyal, P. P. (2003). *Lived experience of wife abuse for Indo-Canadian Sikh women*. Unpublished doctoral dissertation, The University of British Columbia, Canada.

התעללות רוחנית: המשגה ראשונית בעקבות קבוצה טיפולית חרדית

- Bargal, D. (2008). Action research: A paradigm for achieving social change. *Small Group Research, 39*, 17–27.
- Bent-Goodley, T. B., & Fowler, D. N. (2008). Spiritual and religious abuse: Expanding what is known about domestic violence. *Affilia, 21*, 282–295.
- Bhaumik, M. (1988). *A study of wife abuse in two cultures: The American and the Asian-American*. Unpublished doctoral dissertation, The University of Southern California.
- Borochowitz, D. Y., & Eisikovits, Z. (2002). To love violently: Strategies for reconciling love and violence. *Violence Against Women, 8*, 476–494.
- Buchbinder, E., & Eisikovits, Z. (2003). Battered women's entrapment in shame: A phenomenological study. *American Journal of Orthopsychiatry, 73*, 355–366.
- Canda, E. R. (1989). Religion and social work: It's not that simple. *Social Casework, 70*, 572–574.
- Canda, E. R. (1997). Spirituality. In R. L. Edwards (Ed.), *Encyclopedia of social work* (19th ed., pp. 299–310). Washington, DC: National Association of Social Workers.
- Carlson, B. E. (2008). Intimate partner violence. In R. L. Edwards (Ed.), *Encyclopedia of social work* (20th ed., pp. 542–546). Washington, DC: NASW Press.
- Carmell, A. (1991). *Masterplan: Judaism, its program, meanings, goals*. Jerusalem: Jerusalem Academy Publications.
- Cwik, M. S. (1995). Couples at risk? A feminist exploration of why spousal abuse may develop within Orthodox Jewish marriages. *Family Therapy, 22*, 165–183.
- Cwik, M. S. (1996). Peace in the home? The response of rabbis to wife abuse within American Jewish congregations, Part 1. *Journal of Psychology and Judaism, 20*, 279–348.
- Davis, L. V. (1995). Domestic violence. In R. L. Edwards (Ed.), *The encyclopedia of social work* (19th ed., pp. 780–789). Washington, DC: National Association of Social Workers.
- Da Silva, M. B. (1990). *Influence of traditional values on wife abuse among Hispanics*. Unpublished doctoral dissertation, The University of Texas at Arlington.
- Dehan, N., & Levi, Z. (2009). Spiritual abuse: An additional dimension experienced by abused Haredi [ultra-Orthodox] Jewish wives. *Violence Against Women, 15*, 1294–1310.
- Dobash, R. E., & Dobash, R. P. (1992). *Women, violence and social change*. London: Routledge.
- Dutton, D. G. (1995). Patriarchy and wife assault: The ecological fallacy. *Violence & Victims, 9*, 167–182.
- Dutton, D. G. (2006). *Rethinking domestic violence*. Vancouver, Canada: University of British Columbia Press.
- Eisikovits, Z. (1996). The aftermath of wife beating: Strategies of bounding violent events. *Journal of Interpersonal Violence, 11*, 459–474.
- Eisikovits, Z., & Buchbinder, E. (1999). Talking control: Metaphors used by battered women. *Violence Against Women, 5*, 845–868.

- Eisikovits, Z., Goldblatt, H., & Winstok, Z. (1999). Partner accounts of intimate violence: Towards a theoretical model. *Families in Society, 80*(6), 606–619.
- Eisikovits, Z., & Winstok, Z. (2001). Overdrawing and balancing accounts. *Violence Against Women, 7*, 5–21.
- Eisikovits, Z., Winstok, Z., & Fishman, G. (2004). The first Israeli national survey on domestic violence. *Violence Against Women, 10*, 729–748.
- Eisikovits, Z., Winstok, Z., Grauwiler, P., & Mills, L. G. (2008). Recent trends in intimate violence: Theory and intervention. *Children and Youth Services Review, 30*, 249–251.
- El-Or, T. (1993). The length of the slits and the spread of luxury: Reconstructing the subordination of Ultra-Orthodox Jewish women through the patriarchy of men scholars. *Sex Roles, 29*, 585–598.
- Feldbrand, (2003). *Towards meaningful prayers: Inspiring thoughts and stories on tefillah from classic sources*. Canada: Lishmoa Liltmod U'Lelamed.
- Flick, U. (1998). *An introduction to qualitative research*. London: Sage.
- Flinck, A., Paavilainen, E., & Astedt-Kurki, P. (2005). Survival of intimate partner violence as experienced by women. *Journal of Clinical Nursing, 14*, 383–393.
- Fong, J. S. (2000). *Silent no more: How women experienced wife abuse in the local Chinese community*. Unpublished doctoral dissertation, York University, Canada.
- Gelles, R. J. (1979). *Family violence*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Gelles, R. J. (1997). *Intimate violence in families* (3rd edition). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Graetz, N. (1998). Silence is deadly: Judaism confronts wife-beating. Northvale, NJ: Jason Aronson.
- Greenberg, D., & Witztum, E. (1991). Problems in the treatment of religious patients. *American Journal of Psychotherapy, 45*, 554–565.
- Greenberg, D., & Witztum, E. (2001). *Sanity and sanctity among the Ultra-Orthodox in Jerusalem*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Haj-Yahia, M. M. (2003). Beliefs about wife-beating among Arab men in Israel: The influence of their patriarchal ideology. *Journal of Family Violence, 18*, 193–206.
- Haj-Yahia, M. M. (2005). Can people's patriarchal ideology predict their beliefs about wife abuse? The case of Jordanian men. *Journal of Community Psychology, 33*, 545–567.
- Haley, S. D., & Braun-Haley, E. (2000). *War on the home front: An examination of wife abuse*. New York: Berghahn Books.
- Harne, L., & Radford, J. (2008). *Tackling domestic violence: Theories, policies and practice*. Berkshire, England: Open University Press, McGraw Hill.
- Hasis, N. (1996). The battered woman: Home is where the hurt is. *Jewish Social Work Forum, 32*, 3–15.
- Healy, K. (2001). Participatory action research and social work: A critical appraisal. *International Social Work, 4*, 93–105.

- Healy, K. (2005). *Social work theories in context: Creating frameworks for practice*. New York: Palgrave Macmillan.
- Heilman, S. C. (1992). *Defenders of the faith: Inside ultra-Orthodox Jewry*. New York: Schocken Books.
- Heilman S. C., & Friedman, M. (1991). *The Haredim in Israel: Who are they and what do they want?* New York: The Institute on American Jewish-Israeli Relations.
- Heller, T. (2000). *Our bodies, our souls*. Jerusalem: Targum Press.
- Kornbluth, D., & Kornbluth, S. T. (Eds.). (2000). *Jewish women speak about Jewish matters*. Jerusalem: Targum Press.
- Langone, M. D. (1993). *Recovery from cults: Help for victims of psychological and spiritual abuse*. New York: Norton & Co.
- Lundberg-Love P. K., & Marmion, S. L. (Eds.). (2006). *Intimate violence against women: When spouses, partners, or lovers attack*. Westport, CT: Praeger.
- Makofane, M. D. (1999). *The dynamics and prevalence of wife abuse in the northern province of South Africa: A social work perspective*. Unpublished doctoral dissertation, The University of Pretoria South Africa.
- Masis, K. V. (2004). Compassion betrayed? Spiritual abuse in an American Zen Center. *Cultic Studies Review*, 3, n.p.
- Marmion, S. L., & Faulkner, D. L. (2006). Effects of class and culture on intimate partner violence. In P. K. Lundberg-Love & S. L. Marmion (Eds.), *Intimate violence against women: When spouses, partners, or lovers attack*. Westport, CT: Praeger.
- McClusky, L. J. (1998). 'Here, our culture is hard': *Narrative ethnography, domestic violence and 'the young women's revolt' in San Antonio, Belize*. Unpublished doctoral dissertation, The State University of New York at Buffalo.
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Minnesota Program Development. Domestic Abuse Intervention Project (n.d.). Wheel gallery. Available wheels. Power and control. Retrieved April 4, 2008, from <http://www.duluth-model.org/documents/PhyVio.pdf>.
- Nagai, C. (2008). Clinicians' self-assessment of cultural and spiritual competency: Working with Asians and Asian Americans. *Community Mental Health Journal*, 44, 303–309.
- Newton, G. M. (2000). *An exploratory study: Wife abuse in the context of a fundamentalist Christian faith*. Unpublished doctoral dissertation, The University of Northern Colorado.
- Nichols, B. (2006). Violence against women: The extent of the problem. In P. K. Lundberg-Love & S. L. Marmion (Eds.), *Intimate violence against women: When spouses, partners, or lovers attack* (pp. 1–8). Westport, CT: Praeger.
- Palant, E. (2004). A shelter for Orthodox Jewish women in Israel: The experience of helping religious women escape domestic abuse. In C. Enger & D. Gardsbane (Eds.), *Domestic abuse and the Jewish community: Perspectives from the first international conference*. New York: The Haworth Pastoral Press.

- Patton, M. Q. (1990). *Qualitative evaluation and research methods* (2nd ed.). Newbury Park, CA: Sage.
- Peled, E., Eisikovits, Z., Enosh, G., & Winstok, Z. (2000). Choice and empowerment for battered women who stay: Toward a constructivist model. *Social Work, 45*, 9–25.
- Pence, E. (1987). In our best interest: *A process for personal and social change*. Duluth, MN: Minnesota Program Development Inc.
- Pliskin, Z. (1983). *Gateway to happiness: A practical guide to happiness and peace of mind culled from the full spectrum of Torah literature*. Jerusalem: Aish Hatorah.
- Potter, H. (2007). Battered black women's use of religious services and spirituality for assistance in leaving abusive relationships. *Violence Against Women, 13*, 262–284.
- Reason, P., & Bradbury, H. (Eds.) (2008). *The Sage handbook of action research: Participative inquiry and practice*. London: Sage.
- Regev, D. (November, 2007). Rise in the number of abused Haredi women, *November 10, 2007*. Retrieved from <http://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-3458853,00.html>.
- Roth, S. (2007). *The Jewish idea of ethics and morality*. New York: The Michael Scharf Publication Trust of the Yeshiva University Press.
- Scarf, M. (1988). *Battered Jewish wives*. New York: Edwin Mellen Press.
- Sherwood, D. A., Wolfer, T. A., & Scales, T. L. (2002). Spirituality and religion, decision cases and competent social work practice. In T. L. Scales, T. A. Wolfer, D. A. Sherwood, D. R. Garland, B. Hugen, & S. W. Pittman (Eds.). *Spirituality and religion in social work practice: Decision cases with teaching notes* (pp. 1–10). Alexandria, VA: Council on Social Work Education.
- Shilhav, J. (1993). The emergence of ultra-Orthodox neighborhoods in Israeli urban centers. In E. Ben-Zadok (Ed.), *Local communities and the Israeli polity* (pp. 157–188). Albany, NY: State University of New York Press.
- Silbiger, A. (2000). *Bread, fire, and water: The laws of niddah within the Jewish marriage, lighting candles for Shabbat and Yom Tov, the laws of separating challah from dough* (S. Cymerman, Trans.). Jerusalem: Feldheim.
- Slonim, R. (Ed.). (2008). *Bread and fire: Jewish women find God in the everyday*. Jerusalem: Urim.
- Sripichyakan, K. (1999). *Dealing with wife abuse: A study from the women's perspectives in Thailand (Women victims)*. Unpublished doctoral dissertation, The University of Washington, Seattle.
- Steinmetz, S., & Haj-Yahia, M., M. (2006). Definitions of and abuse among ultra-Orthodox Jewish men from Israel. *Journal of Interpersonal Violence, 21*, 525–554.
- Straus, M. A., Gelles, R. J., & Steinmetz, S. K. (1981). *Behind closed doors: Violence in the American family*. Newbury Park, CA: Sage.
- Twerski, A. J. (1996). *The shame borne in silence*. Pittsburgh, PA: Mirkov.
- Wang, C. (2007). *The use and misuse of pastoral power: A theological reflection on the issue of spiritual abuse*. Unpublished doctoral dissertation, Emmanuel College of Victoria University, Canada.

- Wehr, D. S. (2000). Spiritual abuse: When good people do bad things. In P. Young-Eisendrath, & M. E. Miller, *The psychology of mature spirituality: Integrity, wisdom, transcendence* (pp. 47–61). New York: Brunner-Routledge.
- Willis, J. W. (2007). *Foundations of qualitative research: Interpretive and critical approaches*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Yip, C. P. (1995). *Searching for voice: Chinese immigrant women in the process of racialization and in abusive relationships*. Unpublished doctoral dissertation, The Dalhousie University.
- Yllo, K. (2007). Gender, diversity, and violence: Extending the feminist framework. In S. J. Ferguson (Ed.), *Shifting the center: Understanding contemporary families* (3rd ed., pp. 611–622). New York: McGraw-Hill.
- Yllo, K., & Bograd, M. (Ed) (1988). *Feminist perspectives on wife abuse*. Thousand Oaks, CA: Sage.